

Л. А. Гнатенко
кандидат філіологічних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

АПОСТОЛ XVI ст. З КОЛЕКЦІЇ ЦАМу КДА – ПОВЕРНЕННЯ ЧЕРЕЗ 150 РОКІВ

Досліджуваний нами рукописний Апостол XVI ст. ще в третій чверті XIX ст. вважався відсутнім у Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії. На приналежність кодексу до колекції ЦАМу вказує старий шифр із позначкою *Муз.* – “Муз. № 190”. Цей шифр був проставлений, вірогідно, в третій чверті XIX ст. Апостол вже був відсутній, коли рукописи музею описував М.І. Петров для першого–третього випусків каталогу, які виходили протягом 1875–1879 рр.¹ Не увійшов Апостол і до каталогу О.О. Лебедева, який продовжував справу М.І. Петрова з описування і публікації описів рукописів ЦАМу і який у передмові до каталогу вказав, що під час приймання рукописів бібліотекарем А.С. Криловським не було виявлено 14 рукописів, серед яких і рукопис під № 190². У процесі роботи О.О. Лебедевим було виявлено шість відсутніх рукописів, але рукопису з № 190 серед них також не було. До першого тому видання О.О. Лебедевим були включені рукописи, які надійшли до музею в період з 1877 до 1911 р.

У середині XX ст. Апостол потрапив до Історичної бібліотеки УРСР, але яким чином – точно невідомо, ймовірно, після Другої світової війни. Він був заінвентаризований у бібліотеці під номером “р. 24”, і на арк. 1 поставлено штамп “Державна Історична бібліотека УРСР”. Тоді ж шифр “Муз. № 190” було ретельно закреслено фіолетовим чорнилом, яким у рукопису поставлено бібліотечний інвентарний номер. У рукопису також проставлено простим олівцем шифр “Муз. № 15”, але коли він був внесений до рукопису, даних немає, на нашу думку, – не раніше середини XX ст. У каталозі М.І. Петрова цей шифр указаний в описові рукопису № 404, але під ним знаходиться ла-

тинська копія 1760 р. булли папи Урбана VIII 1638 р., яка надійшла в музей від самого М.І. Петрова³.

У 1955 р. Апостол разом з іншими рукописними книгами (62) був переданий з Історичної бібліотеки УРСР до відділу рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (нині – Інститут рукопису НБУВ⁴), згідно з розпорядженням Міністерства культури УРСР від 21.12.1954 р.⁵ До цього часу Апостол не був описаний, оскільки не було встановлено його колишнє місцезнаходження в колекції ЦАМу КДА. Переважно це було пов'язано з сумнівною і невідповідною шифру “Муз. № 15”, згідно з виданими каталожними описами М.І. Петрова і О.О. Лебедева.

У 2006 р. нами рукопис був досліджений і описаний, у зв'язку з підготовкою до видання групою науковців відділу кодикології і кодикографії ІР НБУВ каталогу “Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського”⁶. Апостол заінвентаризований у ф. 160 під № 3971. Приєднати його до колекції рукописів ЦАМу КДА (ф. 301) було неможливо, оскільки даний фонд складають тільки рукописи, описані в каталогах М.І. Петрова і О.О. Лебедева. Тому було вирішено приєднати кодекс до пізніше сформованого і не закритого для нових надходжень ф. 160, який був відкритий у 1973 р. і фізично пов'язаний з ЦАМ КДА, оскільки він переважно складається з рукописів бібліотеки КДА та архівів інших церковних установ. До цього фонду включені й рукописи, які бралися для роботи в бібліотеці і в музеї КДА і були повернуті через багато років ученими або їхніми нащадками; рукописи, які, вірогідно, відносяться до бібліотеки або музею, але їх шифри втрачені або відсутні; рукописи з нових надходжень до бібліотеки, які не були свого часу опрацьовані й розподілені між бібліотекою і музеєм, так як поповнення музею відбувалося через бібліотеку КДА.

Досліджений і описаний нами кодекс – це книга в 2^о (265 x 180–185 мм), складена з 296 паперових аркушів у 39 зошитах; в оправі (290 x 185 x 55 мм), дошки обтягнуті шкірою темно-коричневого кольору з тисненням.

Список Апостола зроблено в 60-х роках XVI ст. На аркушах паперу наявні філіграні: *сфера* у двох варіантах: *маленька сфера* на арк. 2, 7–205, 237–253, 256–257, 266–295, схожа до рисунка філігранологічного альбому Лихачова під № 4080 (1565 р.), та *велика сфера* на арк. 206–236, 253–255, 258–265, схожа до рисунка Лихачова під № 2724 (1560-і рр.)⁷.

До нашого часу рукопис зберігся задовільно. Він був частково реставрований у XVII та XVIII ст. Втрачені тексти на початку рукопису були відновлені в XVII ст. на вставних аркушах, на яких наявні філіграні: *блазень* на арк. 1, яка схожа до рисунка альбому Гераклітова під № 1358 (1665 р.), та *герб м. Базеля* на арк. 1, яка схожа до рисунка альбому Лауцявічуса під № 1401 (1644 р.)⁸. На арк. 5 та 6 наявні лише фрагменти філіграней, які не підлягають ідентифікації. На смужці паперу, яким підклеєно арк. 1, наявний фрагмент філіграні *орел*, подібної до рисунка з альбому Лауцявічуса № 149 (1606 р.)⁹. При поновленні рукопису аркуші були підклеєні біля корінця, а також на полях на початку та в кінці книги, а деякі й в середині, з пошкодженням тексту на арк. 2, 3 зв., 4 зв., 5 зв., 6 зв.–8 зв., 10, 11–11 зв., 15–15 зв., 19–19 зв., 121, 168 зв.–169, 288 зв., 289 зв., 290 зв., 291 зв.–295 зв. На першому та останньому аркушах втрачено вздовж половину текстів. На арк. 157, 164 зв. розірвані поля підклеєно маленькими фрагментами з рукопису XVII ст. Аркуші рукопису у водяних та воскових плямах, на початку та в кінці забруднені; поля покручені, розірвані, в дірках, кути ветхі; більшість аркушів у нижній частині корінця розірвана; пропалено дірки з пошкодженням тексту на арк. 34–36, 63; відірвано правий верхній кут арк. 123, 177–180; розірвані по тексту арк. 132, 159; випадають з блока книги арк. 43, 44, 117, 236, 237, відриваються арк. 59, 114–116, 118, 150, 238–243. Блок книги перешивався в XVII ст. й пізніше укріплювався. Шкіряне покриття оправи на верхній кришці протерте й сильно потрискане, тиснення майже не проглядає, на нижній кришці декілька невеликих шматків шкіри місцями були відірвані, пізніше їх було укріплено. Звороти кришок оправи були заново заклеєні папером, імовірно, в XVIII ст., який з часом обірвався, і відкрилося попереднє паперове покриття кришок: на верхній кришці з фрагментами латинських записів, на нижній – з фрагментами акварельної мініатюри зображення святого (?). Від форзаців XVIII ст. наявний тільки нижній, який зараз відірваний від книжного блока. Шкіряний корінець оправи у верхній та нижній частинах розірваний. Від застібок наявний тільки верхній замок.

Зошитів, наявних, 39, переважно по вісім аркушів: I⁵ (відсутні перший–четвертий аркуші, перед арк. 1; аркуші зошита відновлені в XVII ст., арк. 2 з наступного зошита), II⁷ (відсутній сьомий аркуш, після арк. 10, він знаходиться в I-му зошиті і пронумерований як арк. 2; відновлено в XVII ст. тексти на вставних двох перших аркушах зошита, арк. 5, 6), III⁷ (відсутній другий аркуш, після арк. 15, який мав

стояти перед арк. 12), IV⁸, V⁹ (арк. 30 із XVII-го зошита), VI⁸–VII⁸, VIII⁷, IX⁷, X⁸–XVI⁸, XVII⁷ (відсутній восьмий аркуш, знаходиться в наступному зошиті, пронумерований як арк. 129), XVIII⁷ (відсутній восьмий аркуш, знаходиться в IX-му зошиті, пронумерований як арк. 30, вплетений навпаки, має стояти після арк. 129), XIX⁸, XX⁷, XXI⁸–XXIII⁸, XIV⁷, XXV⁸–XXVII⁸, XXVIII⁷, XXIX⁸–XXXIV⁸, XXXV⁶ (відсутніх аркушів немає – кінець апостольських читань), XXXVI⁸–XXXVIII⁸, XXXVIII⁶, XXXIX⁸. У зошитах VIII, IX, XX, XXIV, XXVIII відсутніх аркушів немає. Сигнатура відповідає часу створення рукопису, знаходиться на першому аркуші зошита, проставлена темно-коричневим чорнилом.

Писано тексти Апостола церковнослов'янською мовою російської редакції, півуставним типом письма, середнім із легким нахилом управо. Над рукописом працював один писець. Ним розміщено текст у текстовому полі 190 x 115 мм на 20 рядках, а на полях кіновар'ю подано покажчики читань. Вставні аркуші були писані півуставом XVII ст., почерк поновлювача рукопису не професійний. При написанні кодексу писцем використовувалися темно-коричневе чорнило та кіновар. Імовірно ним було проведено й оздоблення рукопису: заголовки статей писані кіновар'ю, перший рядок великими літерами з елементами простої в'язі; ініціали невеликі тонкі, заголовні літери та кінцівки статей виписані кіновар'ю; кінцівка книги чашоподібна, зроблена чорнилом та кіновар'ю. Не написана заставка на арк. 266, для неї залишено місце.

Графіко-орфографічні особливості рукопису характерні для російських конфесійних пам'яток середини XVI ст.: письмо двоєрове (**Ъ, Ъ**) юсове (**▲**); буква **В** квадратна; у букв **Ѧ, Ѧ, Ѧ, Ю** з'єднувальна перемичка вище середини букв; у написаннях букви **Н** та **Ѧ**, **Є** широке та **є** вузьке чітко розрізняються; **Ѡ** з високою серединою; **Ж** добре виписане; **З** двох накреслень – кругле майже все в рядку та гостре з нижньою частиною, спущеною під рядок; **Т** з двома однаковими крильцями, опущеними до рядка, між тим трапляється і **Т** з опущеним лише лівим крильцем; **Ч** однобічне, схоже до сучасного друкованого; йотація звука **А** передається буквою **Ѧ** на початку слів, а після голосних послідовно наявні написання з відсутністю йотації **А**: *яко* 45, *покаанія* 45, *обѣтованія* 121 зв.; на початку слів переважно пишеться **▲** у слові *азыкъ* і в похідних: *азыкы* 45, *азыко^м* 65, проте трапилося і *языка* 22 зв.; буква **▲** пишеться після м'яких приголосних: *корабля* 67, *покрываѣтса* 150, *хотахѣ* 205 зв.; йотація звука **Е** передається через

Є широкіше на початку слів і переважно після голосних, на початку слів також трапляються і написання з **Е**, а в позиції після голосних **е-мікрон** пишеться майже паралельно з **Є** широким, наявні й вживання **Е** вузького: *Его* 135, *въ Еѳѳѳ* 45, *Єдинъ – єдина* 193, *нарицаемоую* 19, *ѡкровенїе* 80 зв., *съставлаѳ* – *възрѣжанїе* 134 зв., *божією* 135; присутні й написання **Е** після приголосних: *на нбсе*^x 167, *бѡдетъ/* 206; наявне подвоєння голосних **АА**: *прилагаахдса* 10, *повѣдааше* 19 зв., *истазааше* 20, *бесѣдоваахд* 65; буква **І**, крім початку власних назв, переважно пишеться за південнослов'янською традицією перед голосними, хоча поширені й написання в цій позиції букви **И**: *з'наменїа* 10, *ѡ архїєреи* 19 – *ар'хієрїѡ*^t 19 зв., *истленїа* 159; **Ѡ** вживається на початку слів та після голосних, наявне в цій позиції і **О** широке: *ѡбѣтаѳ*^m 51 зв., *ѡбраз*, *ѡка* 159, *ѡбрѣзанїю – ѡбрѣзанїа* 114 зв., *в' антїѡхїю* 44 зв.; вживається і **О** “очне”: *Ѡчїма* 18 зв., *Ѡчи* 90; звук **У** передається переважно дифтонгом **ОУ** на початку слів та після голосних: *на оутре* 22 зв., *оучїка* 51 зв., *оубо* 52, *їоудеа* 52, *наоучїшаса* 206; після приголосних переважно пишеться **Ѹ**: *посѣщаюцѡ*^d 20, *ѡстрѡждѡ*^t / 52, *ѡ мѡдрѡюци*^x 206; йотація звука **У** передається буквою **Ю** в будь-яких позиціях в слові: *вѣрѡють* 45, *приключїса* 44 зв., *помышлѡ* 203 зв.; трапляється й **їжиця**, яка має накреслення **V**: *во свїѳе* 121 зв., *къ єврѳѡ*^m 265 зв.; послідовно вживається буква **Ѳ**: *въ корин'ѡѳ* 45, *къ єѳѳеѳѡ*^m 189, *тїмоѳѳеа* 265 зв.; наявна передача звука **З** буквою **S**: *сло* 121 зв., *с'лато* 138, *кїнїю* 190 зв.; на позначення звуків **КС**, **ПС** вживані букви **Ѣ**, **Ѳ**: *алеѣандрани*^ї 44 зв., *алеѣан'дрѣ* 47, *сти*^x *Ѳѳи* 265 зв., *Ѳѳло*^m 266; у грецьких словах пишеться сполучення **ГГ**: *агїла* 21, *агїль* 150, *агїль* 206; наявні й південнослов'янські орфограми **РѢ**, **ЛѢ**: *съ д'рѣз'новенїѳ*^m 64 зв., *п'рѣвоѳ* 205 зв., *д'лѣжѳ*^ї 177; м'якість та твердість приголосних у кінці слів передається через **Ь** та **Ѣ**: *ѡ немѣ* 21 зв., *єс'ть* 150, *цѣркѡвѣ* 202 зв., *бѡдетъ* 2, *петрѣ* 22, *ѡсїїнѣ* 236; наявні лігатури які переважно використовуються в кінці рядків, коли написання виходять за поле тексту, – **АУ**, **ТВ**, **ТР** та ін.: *ра^dую/щеса* 11, *цѣртѡ/бжїѳ* 140, *стра/сте*^m 85, *трѡ*^d 159 зв. Виходячи з вищевикладеного необхідно зауважити, що послідовності у використанні узусу не спостерігається, часто наявно паралельне вживання старих та нових орфограм.

Зміст кодексу традиційний, текст розміщується в такій послідовності:

Арк. 1–71. Діяння апостольські. Початок рукопису втрачено, текст наявний зі слів арк. 1: “... ѳѳмѡ, ваѳаломѳа ... іако(в)лава” (Дїян. І, 13);

відсутній аркуш тексту від слів арк. 15 зв., який має стояти після арк. 11: “и сѣмени его по не(м) несѣщѣ емѣ чадѣ [е(г)] глѣ же сице бѣѣ. како бѣде(т) сѣм...” та до слів арк. 12: “вза(т) его дѣци ѳараонова, и воспитѣ его себе въ сѣа” (Діян. VII, 6–21). Порушена послідовність тексту: після арк. 1 мають йти арк. 3–10, 2, 11, 15, 12–14, 16–29, 31 і далі – у послідовності.

Арк. 71–265 зв. Послання апостольські; кожне відкривається Сказанням. Після арк. 127 мають стояти арк. 129, 30 (вплетений навіпаки), 128, 130 і далі – у послідовності.

Арк. 266–282. Показчик читань Діянъ апостольських від Пасхи до Лазаревої суботи.

Арк. 282 зв.–295 зв. Місяцеслов (вересень–червень), з вказівкою антифонів, прокимнів, алилуарій та ін. Обривається словами: “Ап(с)лъ. Ѡ іако(в)ла ... Аллу(г)іа. Моисеи аро(н). При(ч). В...” . Слов’янські та руські пам’яті: 1 жовтня, Покрова Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (287); 21 жовтня, перенесення мощей свт. Іларіона, еп. Меглинського (287 зв.). Наявна й пам’ять 30 вересня сщмч. Григорія, еп., просвітителя Великої Вірменії.

У рукопису є вкладні записи, в яких містяться історико-кодикологічні дані побутування книги. Перший вкладний запис відноситься до останньої чверті XVI ст. Він розміщувався на початку книги на нижніх полях до арк. 22, писаний російським скорописом темно-коричневим чорнилом. Зараз початок запису повністю втрачено, текст читається фрагментарно на арк. 7–9, 2 (аркуш був невірно вплетений при поновленні рукопису), 12–14, 16–22: “... Николѣ // ...оলেখобу // силе(н) // на (с)лаву // ... // [г]а поѣо[і]вате // нашемѣ // ... на памє(т) // ... // не выноsimу // из це(р)кви // Божое[ε] // прочь // на (з)гу(б)ле(н) ε(и)”. Другий вкладний запис був зроблений у кодексі в другій половині XVII ст. паном Іваном Лавреновичем на нижніх полях арк. 94 зв.–108, російським скорописом чорним чорнилом: “Сиа кънига // Апосъто(л) // писаныи кѣпъленыи // ѿ Копыси ѿ пана // Лариѡна Иванова // за копь три гъровшеи // А надана ѿ пана Ивана // Ла(в)реновича [ѿ]пиши // въ це(р)ко(в)ъ сѣветого Николы // въ [Сътаросε(л)и] сѣтоачое // А хъто має(т) сию кънигѣ знести // ѿ це(р)кѣви має(т) ра(с)сѣди(т)ца // сомъною на оно(м) сѣвете // и въ бѣдоцѡ(м) веце. Ами(н)”.

У кінці XVII – на початку XVIII ст. книга вже знаходилася в Україні – на арк. 6 зв. було вписано після тексту апостольських читань молитву до Богородиці українським скорописом темно-коричневим чорнилом, вірогідно власником рукопису. Наявні й тогочасні фраг-

ментарні записи латиницею на арк. 244 та на зворотах кришок оправи. Імовірно в XVIII – першій половині XIX ст. Апостол надходить до бібліотеки КДА, звідкіля його було передано до ЦАМу при КДА.

¹ *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. 1–3. – 683, CVI с.

² *Лебедев А.* Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – С. I.

³ *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – С. 380, № 404.

⁴ Далі – ІР НБУВ.

⁵ Акт передачі від 18. 03. 1955 р. – Архів ІР НБУВ. – Оп. 1. – № 54. – Арк. 50–52.

⁶ Каталог знаходиться у виробництві.

⁷ *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – Т. 1–3. Спб., 1899 / Систематизировал по сюжетам и составил указатель В.М. Загребин. – Л., 1982.

⁸ *Гераклитов А.А.* Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. – М., 1963; *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. – Vilnius, 1967.

⁹ *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.